

Balázs Géza Gesztuskommunikáció

1. Gesztuskutatás. A magyar gesztuskutatás sokat ígérően indult. A 19. századi, 20. század eleji magyar nyelvészek és néprajzkutatók számára a jelnyelvek vizsgálata még fontos kutatási területnek számított. Elég ha itt csak Herman Ottóra utalunk, aki a balatoni halászok jeladását írta le Tihany-szirtfokáról, a kéz és a szám művelődéstörténetével (1980. 55-83.), meg a harangok szavának jelentésével (1980, 418-427.) is foglalkozott.

A kezdemények kapcsán a tanulmány végén még Szarvas Gábort is megidézzük.

2. Gesztuskutatás a 20. század második felében. Később a gesztusok iránti érdeklődés háttérbe szorult. A kilencvenes években intézményi háttér nélkül elindult ugyan Budapesten Terek és gesztusok címmel kutatás, de egy konferencián és tanulmányköteten kívül nem lett folytatása [Lipták é. n. (1996.)]. Pedig nagyszerű történelmi adatok vannak a magyar jelnyelvre, s az elméletalkotás is magas fokra jutott. A 19. század végéről már vannak adatok a balatoni halászok, alföldi és hegyi pásztorok, parasztok, betyárok jeladási szokásaira, mint azt Gunda Béla (1973, 1975.) összefoglalja. Gunda Béla tanulmányában áttekinthette szinte a teljes addigi néprajzi anyagot. De mindennél fontosabb Szendrey Ákos (1941) tanulmánya, A magyar nép jelnyelve, amely páratlan pontossággal és elméletalkotással határozta meg a magyar jeltípusokat. Sajnálatos,

hogy ezt követően mintegy fél évszázadig alig kutatták a jeleket Magyarországon, s e tekintetben ma sem sokat javult a helyzet. Büky Béla (1986. 87.) szomorúan állapította meg, hogy az európai gesztusnyelvatlaszban magyarországi kutatópont nem létezett (D. Morris 1979), a legközelebbi kutatópont Bécs volt.

3. Szendrey jeltipológiája. Szendrey rendszere kísértetiesen emlékeztet a peirce-i jeltipológiára. Peirce korabeli magyarországi hatásáról gyakorlatilag semmit nem tudunk. Magyarul egészen biztosan nem volt olvasható; abban a korban "szemiotikai kézíratai zömmel ismeretlenek maradtak a széles nagyközönség előtt" (Voigt 1977. 59.). Feltételezhető, hogy Szendrey Ákos jeltipológiája nem Peirce-utánérzés, hanem autentikus gondolat. Szendrey a jeleket a következőképpen csoportosítja:

- a) rámutató jelek (tulajdonképpen deiktikus, indexikus jelek)
- b) utánzó jelek (tulajdonképpen ikonikus jelek)
- c) szimbolikus jelek
- d) tárgyi jelek

Ez a tipológia tehát megfelel a peirce-i index-ikon-szimbólum hármasságnak.

4. Gesztusfolklor. Ugyancsak érdekes lenne a gesztusfolklorról értekezni. Pl. a gyermekfolklorban nagyon sok játékos "mozgattató", testrész-játék és mondóka létezik, amely elhelyezhető ebben a rendszerben.

5. Gesztusrendszerzés. Szemiotikai-nyelvészeti megközelítéssel a gesztusokat a következő rendszerben helyezhetjük el (Fülei-Szántó 1981. 56.):

1	2	3	4	5	6
poszturális közlés (testtartás)	kinezikai, mimikai közlés	verbális közlés	vokális közlés	proxemikai közlés	kontaktusos közlés

A távol–közel oppozíció, valamint a kapcsolattartás jellege (célzott–nem célzott közlés) miatt jobbnak látom a következő elrendezést:

proxemikai

poszturális

kinezikai1 (távol)

vokális1 (távol)

verbális (távoli–közeli; kiabálás–suttogás)

vokális2 (közeli)

kinezikai2 (közel; pl. mimika)

kontaktusos (célzott személyhez)	nem kontaktusos (nem célzott személyhez)
-------------------------------------	---

6. Gesztusviccek. Az utánzó (ikonikus) és a szimbolikus jelek körében található például a gesztusviccek. Ezekre Szendrey jobbra csak utal (gesztusviccről nem is beszél, legföljebb vicces gesztusokról), magam helyeztem el őket ebben a rendszerben. A gesztusviccek egy helyzet vagy egy másik ember (élőlény) jellemzésére, kigúnyolására, illetve rejtett összefüggések kimutatására, vagy kimondani nem akart szavak helyettesítésére alkalmasak. A "tisza", csak-gesztusvics rit-

ka. Ez lenne a pantomim. Részben ide sorolhatjuk az ún. fügemutatást vagy "süsü vasutas" jelzést. A fügemutatásra magyarul azt mondják fityiszt mutat, a "süsü vasutasra" pedig azt: elmentek otthonról (elment az esze). Mivel Magyarországon 1846-ban indult az első vasút, ez a gesztus és mondás sem lehet ennél régebbi. Ezek a gesztusok egyezményes jelek, s ugyanúgy értelmezhetők, mint a szavak, mondatok - vagy pl. a szóbeli viccek.

A gesztusviccek terminust azonban mégis jobb arra a jelenségre használni, amikor a szóbeli (verbális) vicc egyes elemeit gesztusok (többnyire mimika és kézmozdulatok, ritkábban egyéb mozgás, kinémák) helyettesítik. Ezek tulajdonképpen verbális + non verbális viccek, illetve geszturális + verbális viccek.

A vicc előadói (színészi) műfaj. Nem is lehet minden viccet hatásosan leírni. A társalgáshoz legközelebb álló írásbeli levélműfajban alig használunk vicceket. (Vicckönyvek természetesen vannak, de ezek olvasásakor rendszerint hiányérzetünk van.) Nem is tud mindenki jól viccet mesélni. Egy kis színészi tehetség kell hozzá. A viccmesélés során tehát szerepet kap a nem verbális kommunikáció. Azon belül leginkább ikonikus gesztusok ősi utánozó (mimetikus) eljárások: pl. kicsiség, nagyság, kövérség, soványság (beesettség), gögösség, beszédmódok jelölése (pöszeség, dadogás, kis vagy nagy szájjal beszélés stb.) Ezek inkább jellemzésre, a verbális viccben az előadás hatásának fokozására szolgálnak. A szimbolikus gesztusok viszont már szöveg helyettesítők. Pl. kacsintás, ölelés, "fügemutatás", közösüléssel kapcsolatos mutogatások,

más szöveghelyettesítő mozdulatok: számolás a kezekkel, legyintés, kézzel különféle alakzatok képezése stb. Egyúttal a gesztusok alkalmasak a vicc tér/idő/személy/ok-okozati "lehorgonyzására": azaz a deiktikus (indexikus) kapcsolatok jelölésére. Pl. Itt fáj (rámutatással az adott testrészre). Így beszéd (mutatva a beszédmódot, szájtartást).

A gesztusvicceket csak nagyon korlátozottan, nehézkesen lehet leírni. Ez a tanulmány sok esetben a lehetetlennel kísérletezik: ezért kíséreltem meg néhány vicchez fényképet mellékelni, bár tudom, hogy a legjobb a videófelvétel lenne.

7. Gesztusvicc és interkulturális kommunikáció. A gesztusviccek egyik őspéldánya nyilvánvalóan a gesztusok félreértéséből, modern szóval az interkulturális kommunikációból származik. Ennek a viccnek az a jellemzője, hogy lefordítható, szemben a verbális viccek nagy tömegével, amelyek nyelvhez kötöttek. Egy ilyen példát mutatok be először, majd azt követően egy ehhez hasonló anekdotikus előzményt.

(1) Az indián és a rendőr találkozik. Az indián a mutatóujjával a rendőrrre mutat. Erre a rendőr a mutatóujjával és a középső ujjával az indián arca felé bök.

Erre válaszolva az indián két tenyerét rézsút egymásnak fordítja. Mire a rendőr legyint. Mi történt?

A rendőr értelmezésében:

– Odajön hozzám egy hülye indián, s mutatja, hogy kiszúrja a szememet. Erre visszamatatok, hogy kiszúrom én neked a mind a két szemedet! Erre kérlelt, hogy hagyjam békén. Legyintettem, hogy menjen.

Az indián értelmezésében:

– Találkoztam egy fura öltözetű emberrel. Kértem tőle, hogy ki vagy. Erre mutatja: kecske. Kértem: hegyi? Nem, vízi.

Ennek a gesztusviccnek az előképét egy korábbi anekdotában is fellelhetjük. Ennek célja didaktikusan azt bemutatni, hogy a feltételezések miként befolyásolják a megfigyelést. Anthony de Mello (1997. 55–58.) így adja közre a történetet:

(2) Sok-sok évvel ezelőtt, a középkorban, a pápát a tanácsadói arra sürgették, hogy tiltsa ki Rómából a zsidókat. Még sincs rendjén, mondták, hogy ezek az emberek háborítatlanul éljenek a katolicizmus központjában. El is készítették és benyújtottak egy törvénytervezetet a zsidók legnagyobb rémületére, mert tudták, hogy bárhová is mennének, csak még rosszabbra számítanának. Ezért aztán igyekeztek a pápát rávenni arra, hogy változtassa meg a rendeletet. A jóindulatú pápa sportszerű ajánlatot tett: állítsanak ki a zsidók valakit, aki pantomimban vitatkozna vele. A zsidók Rómában maradhatnak, ha az ő szószólójuk nyer. (... A zsidók nem találtak senkit, aki kiállt volna a pápával, végül jobb híján a gondnokot nevezték a pápával való vitára.)

A pápa szembe helyezkedett a gondnokkal, és megkezdődött a vita. A pápa ünnepélyesen felemelte az ujját, és végighúzta az ég és a horizont között. A gondnok azonnal és nyomatékkal a földre mutatott. Úgy látszott, a pápa egy pillanatra meghökkent. Még ünnepélyesebben felemelte egyik ujját, és szilárdan a gondnok arca elé tartotta. Erre a gondnok három ujját emelte fel, és tartotta olya szilárdan a pápa elé, aki

ugyancsak meglepődött ettől a gesztustól. Azután a pápa benyúlt a ruhájába, és előhúzott egy almát. Erre a pedellus benyúlt a kis papírzacskójába, és elővett egy lapos maceszt. Ekkor a pápa hangos szóval kijelentette:

– A zsidók képviselője megnyerte a vitát. A kiutasító rendeletet ezennel visszavonom.

(A pápa értelmezése:)

– Ez az ember nagyszerű teológus, és a vita mestere. Azzal kezdtem, hogy végighúztam az ujjamat az ég és a horizont között, jelezvén, hogy az egész világmindenség Istené. De ő ujjával lefelé mutatott, hogy emlékeztessen engem a pokolra, ahol az ördög uralkodik. Erre felemeltem egy ujjamat, jelezvén, hogy egy az Isten. Képzeltetek, mennyire meglepődtem, amikor ő három ujjával jelezte, hogy ez az egy Isten három személyű, amivel elismerte a mi tanításunkat a Szentháromságról. Látván, hogy lehetetlen legyőznöm ezt a teológiai zsenit, végül is már területre tereltem a vitát. Elővettem egy almát, jelezvén, hogy egy új ostoba elmélet szerint a föld gömbölyű. Mire ő azonnal előteremtett egy lapos kovásztalan kenyeret, hogy emlékeztessen, a Biblia szerint a föld lapos. Nem volt mit tenni, el kellett ismernem, hogy ő győzött.

(A gondnok értelmezése:)

– Csupa sületlenség volt az egész. Először is a pápa a kezével úgy csinált, mintha azt mondaná a zsidóknak, hogy kifelé Rómából! Mire én lefelé mutattam, tisztán értésére adva, hogy mi nem mozdulunk. Erre ő egy ujjával figyelmeztetett, hogy ne szemtelenkedjem vele. Én három ujjammal mondtam neki, hogy ő háromszor olyan szemtelen volt velünk, amikor önkénye-

sen kirendelt bennünket Rómából. A következő dolog, amit láttam, az volt, hogy elővette az ebédjét. Hát én is elővettem az enyémet.

8. A nem verbális kommunikáció jelentősége. Ahogy az anekdotából is láthatjuk, a gesztusok, tágabban a nem verbális (nem szóbeli) kommunikáció nagyon fontos, mert ugyanúgy félreérthetjük egymást, mint a szóbeli kommunikációban. Nem árt tudni, hogy viselkedésünket mindig jellemzi a szóbeli és a nem szóbeli kommunikáció kettőssége. Egyes felmérések szerint a mindennapi kommunikáció 65%-a nem szóbeli úton zajlik, az érzelmi kommunikációnak viszont már a 90%-a folyik ezeken a csatornákon. A nem szóbeli kommunikáció szüntelen ad kiegészítő jeleket (ezeket az ember szüntelenül fejtí, az ember jelfejtő lény), és természetesen teljesen önállóan is lehet velük/rajtuk kommunikálni.

9. Ősi jelentések a gesztusok mélyén. Némelyik gesztusunk ősi, mágikus jelentéssel bír. Például ásításnál azért kell a szájunkat kézzel eltakarni, hogy a gonosz ne hatoljon be, a lélek ne szálljon ki. A kézfogásnál azt jelezzük üres tenyerünkkel: lám fegyvertelen vagyok, adom/mutatom a kezemet.

10. A gesztusok nyelvi formái. Hogy a gesztusok milyen mélyen élnek a köztudatban, mutatják a gesztusok gazdag nyelvi formái. Már magának a hanglejtésnek is milyen szépen feleltethető meg a taglejtés, de nézzük csak azokat a frazémákat, amelyek a gesztusokra utalnak: *Kézzel-lábbal beszél (magyaráz), fejet hajt valami felett, füle botját sem mozdítja, felhúzza a szemöldökét, a szeme sem áll jól, mesél a szeme, bajju-*

sza alatt beszél, sírásra görbül a szája, grimaszt vág, leesik az álla, nyakába borul, nem hajlik a nyaka, térdet hajt, térdre borul, karnyújtásnyira van, karba teszi a kezét, harangoz a lábával, megkettőzi a lépéseit stb. Szép kis szótárt állíthatnánk össze ezekből a kifejezésekből.

Új frazémák is vannak születőben: *eddig/ídáig vagyok vele* (*torkig vagyok vele* – ezt mutatni is kell), valamint *leмент hídba* (*lehidál*), *dob egy hátast* (*hátrahőköl* – ezek a szólások a megijedéstől való hátrahőkölést képezik le nyelvi eszközökkel).

11. A nem szóbeli jelek tanulmányozása és tanulása. A testbeszédről (taglejtésekről), az egyes csatornáról a kommunikációelmélet, azon belül is a nem verbális csatornák kutatói az elmúlt évtizedeken már sok mindent megállapítottak. Olyan tudományos és egyben tudománynépszerűsítő könyvek is megjelentek, mint pl. Edward T. Hall (1980) *Rejtett dimenziók* c. könyve, amelyben egy valóban „rejtett” dimenzióra, az emberek közötti távolságtartás jelentéseire és jelentőségére hívta fel a figyelmet. A téma fényképpel gazdagon illusztrált tárgyalása az egyes testtájak szerint található meg Desmond Morris (1986) könyvében (pl. haj, szem, orr, fül, száj, szakáll, kar, kéz, mell, láb stb.). A nem szóbeli kommunikáció rendszerezését magyarul elsőként Buda Béla (1979) adta meg, később Buda Béla és László János (1981) közös könyvében, amelynek a címe is „beszédes”: *Beszéd a szavak mögött*. Mágis ez a könyv tekinthető a nem szóbeli kommunikáció legjobb áttekintésének. Buda Béla (1985) az empátiáról szóló könyvében is fontos részt szán a nem szóbeli csator-

náknak, különös tekintettel arra, hogy ezeknek a jelhordozóknak a „beleélésben” fontos szerepük van.

Végül olyan munkákra is érdemes fölhníni a figyelmet, amelyek kimondottan a nagyközönség számára foglalják össze világosan, egyszerűen a testbeszéd lényegét (pl. Pease, 1989). Pease könyvében a testbeszéd megtanulásáról többek között ezt írja: „Tartalékoljunk legalább tizenöt percet naponta mások gesztusainak tanulmányozására és értelmezésére, s igyekezzünk emellett alaposan megismerni saját gesztusainkat. Alkalmas terep a tanulmányozásra minden hely, ahol emberek találkoznak és érintkeznek egymással. A repülőtér különösen megfelelő az emberi gesztusok teljes spektrumának megfigyelésére, mivel ott az emberek a gesztusok segítségével szabadon kifejezésre juttatják mohóságukat, haragjukat, bánatukat, boldogságukat, türelmetlenségüket és sok más érzelmet. Társas együttlétek és baráti összejövetelek szintén kiváló alkalmat nyújtanak. Aki már tanulmányozta a testbeszéd tudományát, menjen el egy társas összejövetelre, üljön egész este egyedül egy sarokban, mint aki petrezselymet árul, és meglátja, mások testbeszéd-rítusainak pusztá megfigyelése milyen izgalmas időtöltést nyújt számára. A televízió is pompás lehetőséget kínál a nem-verbális közlésmód megismerésére. Kapcsoljuk ki a hangot és próbáljuk a kép figyelésével megérteni, mi történik. Ötpercenként visszakapcsolva a hangot, ellenőrizni lehet, hogy a nem-verbális értelmezés pontos volt-e. Nem kell sok idő hozzá, hogy egész műsort végignézzünk hang bekapcsolása nélkül, és éppúgy

megértsük a cselekményt, mint a süketek.” (Pease, 1989, 21.)

A magyar gesztuskommunikáció kutatásának új lökést adhat, hogy 2004 elején megjelenik A magyar szemiotika olvasókönyve című kötet Voigt Vilmos és Balázs Géza (2003) szerkesztésében, amelyben a már klasszikussá vált legfontosabb magyar nyelvű tanulmányok ismét megjelennek (Szendrey Ákos, Hoppál Mihály, Gráfik Imre stb.).

12. Emlékezés Szarvas Gáborra. Mint mindig, ha Adán összegyűlünk, Szarvas Gáborra emlékezünk. Szarvas Gábornak nem ismerem olyan munkáját, amely a gesztuskommunikációval foglalkozott volna, de emlékeztetni szeretnék arra, hogy korábban, az 1872-ben indított Magyar Nyelvőrben (melynek szerkesztőbizottsági tagja lehetek most én is) rendkívüli nyitottsággal fordultak a nyelv, sőt az ún. „külső” nyelvészet felé, amelyet manapság nem tartunk szorosan nyelvészeti kérdésnek. Azaz foglalkoztak például a népköltéssel, de egészen „modern”, korabeli témákkal is. Lássunk csak egy kis felsorolást a Nyelvőr 1874. évfolyamából: nyelvsajátságok, szólásmódok, babonák, csali mesék, ijesztős mesék, találós mesék, meghívók (!), mondókák, táncszók, bakterkiáltások, gúnyversek, tájszók, kaszárniai szók, szóhabarlatok, dajkaszók, családnevek, gúnynevek, állatnevek, ruhanévek (!), házi állatok szólíthatása, mester műszók stb.

Ezek a témák a nyelvtudomány „kiszélesítését”, taggabb, kulturális környezetbe helyezését szolgálták. Ez a nyitottság tartotta fenn ezek után mindvégig a néprajz és a nyelvtudomány közötti jó viszonyt. Az ilyen

szemléletnek volt köszönhető, hogy Magyarországon a gesztusok, jelek kutatása részben nyelvészeti feladatként (Herman Ottó, Büky Béla) folyt, illetve mindig volt kapcsolat a néprajz, a nyelvészet, valamint újabban a szemiotika között.

Ha Szarvas Gábor nem ilyen nyitottan kezelte volna a nyelv ügyét, talán minden másként alakul. Ezért is emlékezünk rá minden évben szeretettel és megbecsüléssel.

Irodalom

Buda Béla (1979) A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. Második, bővített kiadás. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest

Buda Béla (1985) Az empátia – a beleélés lélektana. Harmadik, bővített, átdolgozott kiadás. Gondolat, Budapest

Buda Béla–László János (1981) Beszéd a szavak mögött. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest (Membrán Könyvek, 7.)

Büky Béla (1986) Pillantás a gesztusok világába. Jel-Kép (VII/1.) 87–97.

D. Morris–P. Collett–P. Marsh–M. O'Shaughnessy (1979) Gestures, their origins and distributions. Jonathan Cape, London

Fülei-Szántó Endre (1981) A testmozdulatok jelrendszere. Magyar Nyelv 49–59.

Gunda Béla (1973) Sex and Semiotics. Journal of American Folklore (86) 143–151.

Gunda Béla (1975) Pásztorok és jelek. 11–22. In: Jel és közösség. Szemiotikai tanulmánygyűjtemény.

Szerk.: Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. Akadémiai, Budapest

Hall, Edward T. (1980) Rejtett dimenziók. Gondolat, Budapest

Herman Ottó (1980) Halászélet, pásztorkodás. Gondolat, Budapest

Lipák Ildikó szerk. [é. n. (1996)]. Előadások a magyarországi személyközi kommunikációról. Marczibányi Téri Művelődési Központ, Budapest

Mello, Anthony de (1997) Szárnyalás. Elmélkedések rövid történetek alapján.

Pease, Allan (1989) Testbeszéd. Gondolatolvasás gesztusokból. Park Kiadó, Budapest

Morris, Desmond (1986) Körpersignale. Wilhelm Heyne Verlag, München

Szarvas Gábor szerk. (1874) Magyar Nyelvőr (Budapest)

Szendrey Ákos (1941) A magyar nép jelnyelve. Ethnographia (52) 260–264.

Révész Géza (1985) A beszéd eredetének problémája. 413–468. In: Tanulmányok. Gondolat, Budapest

Voigt Vilmos (1977) Bevezetés a szemiotikába. Gondolat, Budapest

Voigt Vilmos és Balázs Géza szerk. (2003) A magyar szemiotika olvasókönyve. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest.